

Wstąpienie Polski do Unii Europejskiej a sytuacja grupy etnicznej. Dwie ormiańskie diaspory – dwa społeczne światy

EWA NOWICKA¹

ORCID: [0000-0003-0170-0845](https://orcid.org/0000-0003-0170-0845)

Uniwersytet Civitas

Uniwersytet Warszawski

Abstrakt

Artykuł jest poświęcony zmianom, jakie przyniosło wstąpienie Polski do Unii Europejskiej 20 lat temu dwóm ormiańskim zbiorowościom zamieszkałym w naszym kraju. Reakcja na integrację Polski z UE była wśród Ormian z konieczności zróżnicowana, a to ze względu na ich podział na dwie, głęboko odmienne grupy, które określam jako odrębne diaspory o względnie niewielkich wzajemnych kontaktach. Jedna to członkowie zasiedziałej i zasymilowanej kulturowo ormiańskiej mniejszości narodowej, druga to zbiorowość imigrantów z niepodległej Armenii przybyłych w ciągu ostatnich trzech dekad. Polska kultura, gospodarka i organizacja politycznoprawna w różnym stopniu i w odmienny sposób odcisnęły się na życiu obu zbiorowości. Materiał empiryczny wykorzystany w artykule do analiz składa się z 30 zapisów wywiadów pogłębionych oraz kilkunastu sprawozdań z obserwacji uczestniczących przeprowadzonych w trakcie świeckich i religijnych uroczystości.

Słowa kluczowe: Ormianie w Polsce, diaspory ormiańskie, różne ojczyzny, Unia Europejska, migracje Ormian, adaptatywność

Poland's accession to the European Union and the situation of the ethnic group. Two Armenian diasporas – two social worlds

The article is devoted to the changes brought about by Poland's accession to the European Union 20 years ago to two Armenian communities living in our country. The reaction to Poland's integration with the EU was necessarily diverse among Armenians, which results from their division into two deeply different groups, which I define as separate diasporas with relatively little mutual contact. One is the members of the long-established and culturally assimilated Armenian national minority, the

---

¹ Kontakt: ewanowickarusek@gmail.com

other is a group of immigrants from independent Armenia who arrived in the last three decades. Polish culture, economy and political and legal systems have had a different impact on the lives of both diasporic communities to varying degrees and in different ways. The empirical material used for the analyses consists of 30 in-depth interview records and a dozen or so participant observation reports conducted during secular and religious ceremonies.

Keywords: Armenians in Poland; Armenian diasporas, various homelands, the image of the European Union, Armenian migration, adaptability

1. Wprowadzenie – dlaczego Ormianie w Polsce?

Wstąpienie Polski do struktur Unii Europejskiej dwie dekady temu wywarło wpływ na wiele aspektów życia wszystkich mieszkańców kraju, tak obywateli, jak i mieszkających tu cudzoziemców. Wydarzenie to w odmienny sposób oddziało (i nadal oddziałuje) na odmienne aspekty życia w przypadku różnych grup i kategorii społecznych, a akt ten jest opisywany i oceniany przez poszczególne grupy mieszkańców w rozmaity sposób. Zajmę się dwiema mieszkającymi w Polsce zbiorowościami ormiańskimi. Jedna z tych kategorii społecznych to grupa mieszcząca się w formule mniejszości narodowych, a druga to imigranci, zwykle zarobkowi. Mój wybór badawczy padł na Ormian, gdyż mieszczą się oni w obu kategoriach, choć populacja Ormian zamieszkała w chwili obecnej w Polsce jest wyraźnie podzielona na dwie zbiorowości – całkowicie zintegrowanych z polską większością potomków przybyszów sprzed stuleci, tzw. Polskich Ormian oraz imigrantów ostatnich trzech dekad, przybyłych po rozpadzie ZSRR w wyniku różnych okoliczności przyrodniczych, gospodarczych i politycznych. Wpływ integracji państwa polskiego z Unią Europejską na wiele podstawowych stron życia tych dwóch zbiorowości był głęboko odmienny, a jego analiza dostarcza wiedzy i umożliwiła zrozumienie potrzeb i mechanizmów działania zbiorowości używającej tego samego etnonimu, więc w domniemaniu mieszczących się w tej samej kategorii etnicznej. Dwie ormiańskie społeczności w Polsce ze względu na swe odmienne usytuowanie w społeczeństwie polskim różnią się pod wieloma względami, ale obie akcentują swoją ormiańskość.

W trakcie moich badań nad tożsamością Ormian w Polsce okazało się, że wstąpienie Polski do UE pozwoliło zaobserwować, jak grupa może wykorzystać różne aspekty z wachlarza możliwości ekonomicznych i prawnych oferowanych przez Unię Europejską. Ormianie polscy korzystają głównie z możliwości ochrony dziedzictwa poprzez fundacje i stowarzyszenia propagujące pamięć przodków, a imigranci zarobkowi z Armenii nastawieni są na rozwój ekonomiczny i kształcenie dzieci, które mogą funkcjonować oraz rozwijać się w strukturach i systemie kultury europejskiej, a nie postsowieckiej. Mają też szansę zostać obywatelami Polski, co otworzy przed nimi jeszcze większe możliwości korzystania z dobrodziejstw UE. Ponadto Ormianie w Polsce są obiektem atrakcyjnym do prowadzenia badania, gdyż stanowią grupę relatywnie niewielką (w porównaniu do

zamieszkałych w Polsce innych mniejszości i cudzoziemców (np. Ukraińców, Niemców czy Białorusinów) i równocześnie wewnątrznie głęboko zróżnicowaną.

Podczas spisu powszechnego w roku 2021 (GUS 2023) na pytanie zadane wprost „Jaka jest pana/i narodowość?” ormiańską wymieniło 5586 osób, w tym jako jedyłą 4361. Warto porównać dane z trzech kolejnych spisów. W spisie z 2002 roku ormiańską narodowość zadeklarowały 1082 osoby (bez rozróżniania jedynej); tu porównywalność jest ograniczona, gdyż wtedy nie było możliwości określenia tej narodowości jako jedynej. W spisie z 2011 roku liczba zadeklarowanych Ormian wzrosła do 3623, z tego narodowość wyłącznie ormiańską wskazało 2031 osób (Nowicka, Połec 2024: s. 187; por. Nijakowski, Łodziński 2003; Machul-Telus 2008).

Moim celem jest zrozumienie reakcji obu grup Ormian na proces zbliżania się Polski do Unii Europejskiej i na ostateczną integrację z UE. Niezbędne będzie zatem rozważenie (1) struktury badanej zbiorowości etnicznej Ormian w Polsce i jej miejsca w społeczeństwie większościowym; (2) jej reakcji na integrację państwa polskiego z Unią Europejską i (3) wskazanie na wpływ tego międzynarodowego aktu na sytuację i strukturę ormiańskiej społeczności w Polsce.

2. Metodologia badania i terminologia

W moim artykule z jednej strony oparłam się na obszernej literaturze poświęconej rozproszonym po świecie Ormianom, przede wszystkim zamieszkałym w Polsce, a z drugiej na klasycznym materiale antropologicznym (to znaczy zgromadzonym przez badacza w bezpośrednim kontakcie ze zbiorowością badaną). Szczególne znaczenie mają właśnie wyniki własnego badania jakościowego, które zostało rozpoczęte w 2021 r. w różnych miejscach Polski i trwa do chwili obecnej (m.in. w Warszawie, Gliwicach, Gdańsku). Materiał empiryczny zbierany był klasycznymi technikami jakościowymi przy wykorzystaniu metody kuli śniegowej. Najważniejszą z zastosowanych technik był pogłębiony, rozbudowany, czasem wielokrotny (powtarzany w kontaktach z tą samą osobą) wywiad prowadzony osobiście przez autorkę tekstu. Przeprowadzonych zostało 30 wywiadów z dwudziestoma sześcioma członkami obu grup ormiańskich: 8 z członkami mniejszości ormiańskiej i 22 z imigrantami ormiańskimi. Wiek badanych w pierwszej grupie wahał się od czterdziestego do osiemdziesiątego roku życia, zaś w drugiej od dwudziestego drugiego do pięćdziesiątego roku życia. Badanie miało charakter jakościowy, więc siłą rzeczy nie zakładało reprezentatywnej próby badawczej i uniemożliwiało formułowanie sprawdzalnych hipotez. Wywiady trwały od 40 minut do ponad dwóch godzin. Większość wywiadów była prowadzona po polsku, ale w dwóch przypadkach słaba znajomość polskiego u osoby badanej sprawiła konieczność zaangażowania tłumacza ormiańsko-polskiego, jednego z młodych ormiańskich studentów.

Problematyka poruszana w wywiadach daleko wykraczała poza interesujący nas w tym tekście temat przemyśleń i postaw wobec integracji Polski ze strukturami

Unii Europejskiej wśród przedstawicieli dwóch badanych ormiańskich zbiorowości zamieszkałych w Polsce. Uzyskany materiał badawczy wymagał więc starannej selekcji.

Drugą wykorzystaną techniką badawczą była obserwacja uczestnicząca w różnego typu uroczystościach (świeckich i religijnych): rocznicach, upamiętnieniach, świętach i zgromadzeniach ważnych dla badanej zbiorowości Ormian zamieszkałych w Polsce. Obserwacja miała charakter uczestniczący, stąd jej trwanie było uzależnione od czasu obserwowanego zgromadzenia i jego częstotliwości. Przebieg uroczystości, zgromadzeń był nagrywany wraz z bieżącymi refleksjami, przypadkowymi rozmowami i kontaktami międzyludzkimi.

Ważnym wątkiem rozmów z badanymi okazała się ocena przemian wiążących się z faktem wstąpienia Polski do UE. Scenariusz wywiadu z konieczności w wielu punktach był inaczej zbudowany w przypadku badania tych dwóch grup. W przypadku współczesnej, nowej migracji z niepodległej Armenii wywiad dotyczył wyborów rodzinnych strategii migracyjnych i procesów wrastania w społeczeństwo polskie, oceny postaw Polaków wobec Ormian i zasadniczych elementów kultury polskiej, a także planów na przyszłość. W wywiadach z przedstawicielami ormiańskiej mniejszości narodowej pytania wywiadu skupiały się głównie na działalności organizacyjnej, aktywności środowiskowej i na zasadniczych wartościach budujących ormiańskość grupy o uznanym statusie mniejszości narodowej. Do przedstawicieli obu zbiorowości kierowane były także pytania dotyczące oceny i szczegółowego opisu uwikłania Ormian mieszkających w Polsce w proces politycznego, ekonomicznego i kulturowego zbliżania się Polski do świata Zachodu i do reguł działania Unii Europejskiej. Tym kwestiom w pewnym zakresie podporządkowane były scenariusze wywiadu oraz plany obserwacji uczestniczącej.

3. Wstąpienie Polski do Unii Europejskiej i przemiany polityki państwa

Okres piętnastu lat po rozpadzie komunistycznego imperium Związku Sowieckiego to ciąg głębokich przeobrażeń politycznych, społecznych i kulturowych mających na celu zbliżenie Polski do Unii Europejskiej i wypełnienie warunków umożliwiających podpisanie traktatu akcesyjnego. Oczywiście oznaczało to też zmiany w zakresie polityki migracyjnej państwa polskiego, a także uporządkowanie kwestii mniejszości narodowych, co wpłynęło również na sytuację obu diaspor ormiańskich, aczkolwiek w odmienny sposób.

Kolejnymi etapami unormowania kwestii nowej, postsowieckiej imigracji Ormian do Polski były kolejno: 1) ogłoszenie niepodległości Armenii w roku 1990; 2) rok później, czyli 1991 r. odbyło się referendum w sprawie niepodległości Armenii, które tylko potwierdziło ogłoszoną wcześniej niepodległościową decyzję; 3) ustalenie stosunków międzypaństwowych między niepodległą Armenią i Polską oraz otwarcie

w Warszawie ambasady Armenii w 1998; 5) wstąpienie Polski do wojskowego sojuszu NATO w 1999 r.; i wreszcie 6) w 2004 r. wstąpienie Polski do Unii Europejskiej.

Wydarzenia te i przygotowania do nich kolejno kształtowały nowe wersje porządku społecznego, a także warunki procesów migracyjnych, wprowadzenie swobody życia ekonomicznego i rozwój nowych stosunków międzypaństwowych.

Zanim Polska w 2004 roku została przyjęta do wspólnoty państw europejskich musiała spełnić wiele warunków prawnych, ekonomicznych itp., aby dostosować funkcjonowanie państwa do standardów obowiązujących w UE. Proces ten trwał 10 lat, od 1994 roku, kiedy to został złożony akces, poprzez negocjacje rządowe trwające od 1998 do 2002 roku aż do podpisania traktatu członkowskiego w 2004 r. W tym czasie podjęto też wiele konkretnych działań mających na celu uregulowanie polityki migracyjnej w Polsce.

3.1. Zmiany w polityce migracyjnej

W 1997 roku, dwa lata przed wejściem Polski do NATO, ruch migracyjny został w pewnej mierze uporządkowany przez wprowadzenie wiz dla cudzoziemców przekraczających granicę Polski. Regulację tę ustalała Ustawa o cudzoziemcach z dnia 25 czerwca 1997 r. Zasadniczo zmieniło to sytuację Ormian, którzy wybierali się do Polski, jak i tych migrantów, którzy już w Polsce mieszkali i zamierzali pozostać. Do tej chwili kontrola nad przybywającymi do Polski obywatelami państw postsowieckich była słaba, gdyż nie potrzebowali oni wiz wjazdowych. Po uporządkowaniu tej kwestii należało opracować nową politykę migracyjną, pozwalającą m.in. na pewne zalegalizowanie pobytu już przebywających w kraju migrantów. Jednak instytucje państwowe nie były przygotowane na takie regulacje. Liczni badacze tematu i osoby pracujące w odnośnych instytucjach państwowych podkreślają „nieudolność i opieśczość w budowaniu przez polskie władze zwartej, logicznej i skutecznej polityki migracyjnej” (Szymańska-Matusiewicz 2012). Od początku lat 2000. tematu do tych dyskusji dostarczali także Ormianie, należący do grup imigrantów nieposiadających uregulowanego pobytu w naszym kraju. Jedną z szybkich reakcji państwa polskiego były abolicja i uznanie statusu uchodźcy. Od 2003 do 2011 przeprowadzone zostały 3 abolicje wobec cudzoziemców zainteresowanych legalizacją swojego pobytu w Polsce. W ten sposób okres nielegalnego przebywania w Polsce mógł być „puszczony w niepamięć”. Sposób przeprowadzenia wszystkich trzech abolicji spotkał się jednak z krytyką zarówno ze strony części polskich urzędników, jak i cudzoziemców, w tym szczególnie Ormian. Zarzuty dotyczyły zbyt daleko idących wymagań skierowanych do nielegalnych imigrantów, jak również niejasnych form ogłaszania tych wymogów, często niezrozumiałych dla tych, do których były kierowane. Badani przez Marciniaka i Potoniec (2008) nieliczni Ormianie, którzy zdecydowali się na uzyskanie statusu uchodźcy, również narzekali otwarcie na niejasność i niezrozumiałość wymagań formułowanych w akcie abolicyjnym, który ich interesował w pierwszej kolejności.

Podczas pierwszej abolicji w 2003 r. (czyli na rok przed wstąpieniem Polski do UE) najliczniej wśród różnych cudzoziemców wnioski złożyli Ormianie: 1626 wniosków, z czego 1245 rozpatrzono pozytywnie. Dla porównania drudzy w kolejności Wietnamczycy złożyli 1341 wniosków (1047 rozpatrzonych zostało pozytywnie). Znacznie mniej osób złożyło wnioski w czasie drugiej abolicji w 2007 r. Znowu w liczbie wniosków oraz wniosków rozpatrzonych pozytywnie górowali nad innymi cudzoziemcami Wietnamczycy i Ormianie. Wtedy Ormianie złożyli 585 wniosków, z których 314 rozpatrzono pozytywnie (Szymańska-Matusiewicz 2012: 2). Stosunkowo niewielka liczebność ormiańskich migrantów w Polsce nie może być przyczyną liczbowej dominacji wśród starających się o zastosowanie wobec nich abolicji dotyczącej nielegalnego pobytu. Dlatego poszukiwać należy innych przyczyn tak częstego starania o legalizację pobytu w Polsce. Obecność Ormian w czołówce starających się i uzyskujących zgodę na legalny pobyt świadczy z jednej strony o ich determinacji zamieszkania na stałe w Polsce, a z drugiej o ich dobrej adaptacji do polskich warunków społecznych i kulturowych. Wydaje się, że jednym z powodów tej względnie łatwej adaptacji jest pozytywny wizerunek Ormianina i Armenii w oczach polskiego społeczeństwa ukształtowany przez długie lata zgodnego współżycia.

Osobnej analizy wymaga fakt, że podczas trzeciej abolicji przeprowadzonej w 2012 r. Ormianie nie znaleźli się już w czołówce cudzoziemców o nią aplikujących. W trakcie realizacji wydawania decyzji abolicyjnych przyjęto nowe zasady. Przy podejmowaniu decyzji o uznaniu legalności pobytu zaczęto zwracać uwagę na długość nieprzerwanego pobytu w Polsce i na stopień znajomości języka polskiego, co mogło zniechęcić do starań część Ormian. Z pewnością z powodu restrykcyjnych wymagań akcje abolicyjne nie objęły wszystkich lub nawet większości nielegalnie w Polsce przebywających cudzoziemców.

Drugim pomysłem na łagodną formę legalizacji pobytu w Polsce cudzoziemców o nieuregulowanej sytuacji prawnej było odwołanie się do możliwości starań o uznawany za wyjątkowo trudny i skomplikowany proces status uchodźcy. Planowane były nie tylko doraźne, ale też systemowe uregulowania starań o pobyt długoterminowy lub stały w Polsce. Niektóre z planowanych wtedy aktów normalizacyjnych były związane z faktem przynależności Polski do Unii Europejskiej. W nowym akcie prawnym wobec osób ubiegających się o zezwolenie na pobyt stały lub status rezydenta długoterminowego UE proponowano przyjąć wymóg znajomości języka polskiego, poświadczony zdany egzaminem na poziomie B1. Ponadto cudzoziemcy ubiegający się o pobyt czasowy mieli być zobowiązani do wykazania źródeł stabilnego dochodu na poziomie minimalnego wynagrodzenia (Szymańska Matusiewicz 2012: 4). Zmiany polityki migracyjnej nasiliły się w Polsce po roku 2016. W 2017 roku liczba zezwoleń na pracę dla cudzoziemców ze wszystkich państw trzecich (spoza UE) wzrosła o prawie 100% w porównaniu do 2016 roku, a oświadczeń o zamiarze powierzenia wykonywania pracy cudzoziemcom o prawie 40%. Obywatele Armenii

znaleźli się wśród 10 najczęściej zatrudnianych narodowości (GUS 2018). Członkowie nowej ormiańskiej imigranckiej diaspory, jak wskazują bezpośrednio ich wypowiedzi, zauważają, że jest to pozytywny efekt integracji Polski z Unią Europejską.

3.2 Droga do Unii Europejskiej. Ustawa o mniejszościach narodowych

W efekcie rozwoju demokratycznego porządku po upadku reżimu komunistycznego w Polsce nastąpił spontaniczny wzrost entuzjazmu w kręgach intelektualistów, a także polskich władz dla rozmaitych przejawów akceptacji kulturowego zróżnicowania społeczeństwa. Postawy sprzyjające wielokulturowości i tolerancji wyrażane były na wiele sposobów od drugiej połowy lat 90. XX wieku i w pierwszej dekadzie XXI wieku. W tym okresie ze szczególną intensywnością odbywały się liczne konkursy, koncerty, festiwale skoncentrowane na ukazywaniu bogactwa i wartości jednej konkretnej kultury mniejszościowej lub imigranckiej (np. Romów czy Wietnamczyków) albo na wielu kulturach grup mniejszościowych lub/i imigranckich. Były to też inicjatywy, jak np. kampania „Podwójna tożsamość” z 2008 r. (patrz: Ekumenizm.pl 2008).

Te elementy klimatu intelektualnego towarzyszącego aspiracjom Polski do integracji z UE znalazły odbicie również w staraniach o uregulowanie statusu mniejszości grup etnicznych i narodowych terytorialnie oraz historycznie związanych z Polską. Wprawdzie regulacja stosunków mniejszościowych nie była wymogiem po stronie UE dla integracji Polski z jej strukturami, a wcześniejsze funkcjonowanie polityki mniejszościowej państwa polskiego było oceniane wysoko, to atmosfera wstąpienia do UE sprzyjała sformułowaniu reguł porządkujących stosunek do kulturowej różnorodności w kraju.

Po kilku latach wcześniejszych przygotowań, w roku 2005 została przyjęta „Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym”. Nie była ona efektem bezpośrednich wymagań Unii Europejskiej ani nacisków z tej strony, ale niewątpliwie intelektualny klimat związany z aspiracjami w społeczeństwie polskim stworzył tło kulturowe dla jej powstania. Dla Ormian Polskich jako dla obywateli polskich pielęgnujących swoje ormiańskie korzenie miała ona istotne znaczenie, w przeciwieństwie do nowych imigrantów z Armenii, których jako cudzoziemców ustawa nie obejmowała. Ustawa ta opierała się na trzech grupach regulacji międzynarodowych: 1) tych o charakterze uniwersalnym – przede wszystkim takich jak standardy ochrony mniejszości narodowych wypracowane przez ONZ; 2) regionalne systemy ochrony mniejszości narodowych i etnicznych – regulacje przyjęte przez Radę Europy oraz dokumenty OBWE, a także 3) instrument ochrony praw mniejszości narodowych Inicjatywy Środkoeuropejskiej (Malicka 2017).

W rozumieniu ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych z 2005 r. mniejszością narodową jest grupa obywateli polskich, która spełnia łącznie następujące warunki: 1) jest mniej liczebna od pozostałej części ludności Rzeczypospolitej Polskiej; 2) w sposób istotny odróżnia się od pozostałych obywateli językiem, kulturą lub tradycją; 3) dąży do zachowania swojego języka, kultury lub tradycji; 4) ma świadomość własnej historycznej

wspólnoty narodowej i jest ukierunkowana na jej wyrażanie i ochronę; 5) jej przodkowie zamieszkiwali obecne terytorium Rzeczypospolitej Polskiej od co najmniej 100 lat; 6) utożsamia się z narodem zorganizowanym we własnym państwie. Konfrontując tę formułę prawną z sytuacją obu grup Ormian zamieszkałych w Polsce – Ormian od pokoleń zasiedziały i całkowicie spolonizowanych i Ormian nowych imigrantów – zauważamy istotne różnice w przystawalności każdej z tych zbiorowości do wymogów stawianych mniejszości narodowej według litery ustawy. W praktyce Ustawa nie dotyczy osób nieposiadających polskiego obywatelstwa, cudzoziemców, wobec których państwo polskie nie ma obowiązku otaczania opieką ich specyfiki kulturowej, w tym przede wszystkim języka narodowego (Markowska-Manista, Machul-Telus, 2014).

Ormianie przybyli do Polski w ostatnich dziesięcioleciach w znakomitej większości nie są obywatelami polskimi, choć wielu z nich stara się o uzyskanie polskiego obywatelstwa lub zamierza się o nie starać. Obie zbiorowości wypełniają kolejne trzy pierwsze warunki stawiane w ustawie, aczkolwiek już w punkcie 3 i 4 dostrzegamy pewne różnice w sytuacji obu grup. Ormianie Polscy wykazują w gruncie rzeczy pełne kulturowe i językowe spolonizowanie i od pokoleń nie używają swojego rodzimego języka (należy przypomnieć, że był to język kipczacki, a nie ormiański), który zachował się częściowo w dokumentach historycznych. Co do punktów 5 i 6: Ormianie przybyli przed stuleciami na obszar Polski dziś słabo (lub w ogóle) nie interesują się Armenią (a więc nie spełniają kolejnego z sześciu warunków stawianych mniejszościom narodowym), natomiast nowi imigranci ormiańscy w ogóle nie spełniają piątego warunku – nie zamieszkują terytorium państwa polskiego ponad sto lat i trudno powiedzieć, że to ich przodkowie przybyli na tereny Rzeczypospolitej w średniowieczu. Obecnie zastrzeżenie to bywa coraz częściej odrzucane i warunek długotrwałych związków z państwem polskim odnosi się nie do jednostek, lecz raczej do grupy jako zbiorowości. Kolejny warunek, który zakłada ustawa – posiadanie polskiego obywatelstwa również wydobywa istotną różnicę między obydwoma grupami diasporycznymi. Ci spośród imigrantów z ostatnich dziesięcioleci, którzy uzyskali polskie obywatelstwo, zazwyczaj zachowują dotychczasowe obywatelstwo Armenii. Mając dwa obywatelstwa, być może zgodnie z założeniami ustawy mogliby zostać włączeni do ormiańskiej mniejszości narodowej, ale w oczach części polskich urzędników państwowych względna krótkotrwałość pobytu na terytorium Polski przeszkadza w osiągnięciu tej pozycji prawnej, a zwłaszcza obowiązku opieki państwa polskiego nad kulturą etniczną.

4. Dwie ormiańskie diaspory wobec integracji Polski z UE

Przemiany, które integracja Polski ze strukturami Unii Europejskiej wniósła w życie dwóch odrębnych ormiańskich diaspor, w swych skutkach okazały się odmienne; inaczej są one odczuwane i opisywane przez ich przedstawicieli podczas rozmów z badaczką. Trzeba jednak zwrócić uwagę na odczucia wspólne i zapewne powszechne

u Ormian żyjących poza Armenią, a dotyczące przyszłości ormiańskiego etnosu. Rozszerzenie szansy międzynarodowych kontaktów może obu grupom pomagać w ponadpaństwowej integracji ormiańskich diaspor i budowaniu ponadpaństwowej wspólnoty opartej na wspólnym pochodzeniu etnicznym – niekoniernie na ściśle rozumianej wspólnocie kulturowej.

Ormianie polscy jako mniejszość narodowa w państwie należącem do Unii Europejskiej osiągnają jako grupa pewne wyraziste korzyści. Dla nich wstąpienie Polski do UE było z jednej strony takim samym pozytywnym wydarzeniem, jak dla każdego innego obywatela polskiego – otwarciem na intensywne relacje z krajami Zachodniej Europy, zniesieniem wielu ograniczeń w przemieszczaniu się i przekraczaniu granic, wzmocnienie międzynarodowych kontaktów. Na taką interpretację wskazują wyraźnie wypowiedzi liderów zbiorowości Polskich Ormian podczas wywiadów. „Tak jak dla wszystkich Polaków, to był ważny i cenny krok polityczny” (w. 27-mn). Przyjęcie omówionej ustawy dostarczyło grupie podstaw do starań o środki umożliwiające pielęgnację kultury ormiańskiej, np. nauczania języka ormiańskiego dzieci obu grup diasporycznych, w tym przede wszystkim dzieci przybyłych z Armenii migrantów (Markowska-Manista, Machul-Telus 2014).

Powstają nowe stowarzyszenia i fundacje, zdobywające dotacje na wzbogacanie i porządkowanie archiwów gromadzących dokumentację rozwoju kultury ormiańskiej i w efekcie jej utrwalanie. Działania te są głównie następstwem aktywności kulturalnej Ormian polskich, którzy tą drogą wciągają w zakres swoich działalności pewną część nowych ormiańskich migrantów. Dotyczy to przede wszystkim zdobywania środków finansowych i zabiegów organizacyjnych tyjących się różnych form weekendowego szkolnictwa dla ormiańskich dzieci i nastolatków pochodzących z obu środowisk diasporycznych. Znae mi bliżej inicjatywy tego rodzaju korzystają wyłącznie ze środków krajowych – Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji (w. 29-mn; w. 28-mn), a wkład funduszy pochodzących z UE jest najzupełniej marginalny w skali ogólnopolskiej.

Ormiańskim migrantom zarobkowym wstąpienie Polski do Unii Europejskiej przyniosło inne efekty. Dla przybysza z Armenii fakt integracji Polski z UE miał przede wszystkim taki sens, jak dla każdego cudzoziemca spoza kręgu krajów UE, poszukującego w Polsce zatrudnienia i środków do życia. Był to sens ekonomiczny. Przemiany jednak wprowadzały pewne komplikacje, wśród których kluczowe okazało się uszczelnienie i zamknięcie wschodniej granicy UE, likwidacja porządku bezwizowego przekraczaniu granic państwowych, w tym przede wszystkim z obszarem byłego ZSRR i bezcłowego obrotu towarów. Dla Ormian parających się głównie handlem indywidualnym to ostatnie stanowiło ogromne utrudnienie, jeśli chodzi o możliwości przemieszczania się i zarobkowania.

Do 1997 roku cudzoziemcy przybywający z byłego ZSRR nie potrzebowali wiz, aby przekroczyć granicę Polski. Dla pojawiających się w Polsce przed tym rokiem Ormian otwarte były szerokie perspektywy ekonomiczne – ze względu na ogromną swobodę działania, głównie z powodu braku ograniczeń, będących efektem nieukształtowanej

polityki ekonomicznej państwa polskiego. O tych procesach z pewną powściągliwością opowiadają ormiańscy migranci, a z większą swobodą praktycznie mniej zaangażowani ekonomicznie w proces przemian rozmówcy spośród Polskich Ormian. Po uszczelnieniu wschodniej granicy UE zniknęły (lub stały się trudne) wcześniej stosunkowo łatwe ścieżki przedostania się z Armenii do Polski i choćby nielegalnego pozostawania na jej terytorium (w. 3-im; w. 27-mn; w. 28-mn). Młodzi rozmówcy spośród niedawnych migrantów często zauważają te zmiany utrudniające przemieszczanie się do Polski jako do kraju należącego do UE (w. 26-mn; w. 19-im). Do 1997 r. migranci z już niepodległej Armenii nie potrzebowali polskich wiz, co przyciągało ormiańską migrację nie tylko z samej Armenii, ale też z wielu innych byłych republik byłego ZSRR. Do chwili otwarcia ambasady Armenii w Polsce w 1998 r. duża fala przepływowej migracji ormiańskiej była zupełnie nieuregulowana. Jak dziś z pewną nostalgią konfidencjonalnie wspominają ówcześni nielegalni, obecnie posiadający status uregulowany, imigranci z Armenii mieli w tym okresie prawie nieograniczoną swobodę handlowania. Według prawa mogli być deportowani, ale zdarzało się to rzadko. W związku z nieporządkiem prawnym i instytucjonalnym możliwości zarobkowania były wtedy rozległe (w.1-im; w.12-mn). Rozmówcy przypominają sobie pojawiające się z czasem nowe środki kontroli i wiele daleko idących uregulowań w zakresie handlu (zob. Martirosyan 2019), w praktyce oznaczających ograniczenie swobody działania, które traktują ze zrozumieniem i akceptacją, choć ograniczyły one ich możliwości ekonomiczne. Aczkolwiek trudności te na ogół zostały pokonane dzięki wpisanym w kulturę Ormian mechanizmom adaptacyjnym. Ormianie, zarówno ci z starej migracji, a dziś z mniejszości, jak i ci przybyli w ciągu ostatnich trzech dziesięcioleci, wykazują się spektakularną adaptatywnością, której źródeł szukałabym w stuleciach wymuszonych migracji i kontaktów międzykulturowych. Kiedy handel bazarowy stał się trudniejszym w realizacji zajęciem, niektórzy przebranzowali się i zajęli się prowadzeniem restauracji lub barów, czasem nawet przyłączając się do innych imigrantów – np. z Nepalu (bar w ścisłym centrum Warszawy) (w. 5-im; w. 7-im). Z kolei młode pokolenie, osoby w Polsce urodzone lub przybyte w dzieciństwie, wykorzystują możliwości edukacyjne, które otworzyły się dla nich. Wprost mówią o ułatwieniach w tym zakresie, które wynikły z faktu przynależności kraju do UE. Zarazem wskazują na możliwe ścieżki osobistej kariery w Polsce, kraju należącego do UE, otwartym na wielorakie kontakty międzynarodowe, jak i na ewentualną przyszłość poza jej granicami.

Równocześnie moi ormiańscy rozmówcy z nowej diaspory pytani o wpływ na ich życie faktu wejścia Polski do struktur Unii Europejskiej, w pierwszej kolejności wskazują na wzrost ogólnej stopy życiowej w Polsce. Obserwują go w ciągu tych kilkunastu lub dwudziestu kilku lat, od kiedy mieszkają w Polsce. Dla młodszych Ormian uczestniczących w badaniu, już urodzonych w Polsce, przybyłych jako nieletni, a obecnie dwudziestoparolatków, przynależność Polski do UE jest zjawiskiem oczywistym i bezwzględnie pozytywnym, o czym mówią otwarcie. Członkostwo we

wspólnocie unijnej tworzy, ich zdaniem, „otwarte drzwi do świata o wyższym poziomie materialnym” (w. 2-im). Wątek ekonomiczny podkreśla też fakt, że większość moich rozmówców przyznaje, że w pierwszej fazie emigracji Polskę traktowali najczęściej jako miejsce przejściowe i punkt wyjścia do dalszej migracji na zachód. Dziś na ogół czują się ekonomicznie, społecznie i kulturowo ustabilizowani w Polsce, to znaczy w kraju de facto zachodnim. Mężczyźni w młodym i średnim wieku uczestniczący w badaniu, jawnie nie planują dalszej emigracji do krajów Europy Zachodniej. Mówią o własnym „spolonizowaniu się”, o zżyciu się z wieloma młodymi Polakami, nie tylko ze środowiskiem ormiańskich imigrantów. Z pewną dezaprobatą mówią zresztą o „zamykaniu się w swoim środowisku” starszego pokolenia (w. 26-im). Niektórzy z tej kategorii ubiegają się z nadzieją powodzenia o polskie obywatelstwo, które już „wkrótce powinno być przyznane” (w. 26-im). Niektórzy mówią o obawie powrotu do Armenii nie tylko z powodu trudności znalezienia w ojczyźnie stałego zatrudnienia, ale także ze względu na ciążyący na młodych mężczyznach w ich wieku obowiązek dwuletniej służby wojskowej. Jak otwarcie przyznają, rozpoczęte lub ukończone w Polsce studia dają im szanse na pełną stabilizację w Polsce, czasami z pewnymi planami dalszej migracji do nieco bogatszych krajów Unii Europejskiej. 22-letnia studentka mówi zdecydowanie:

Wydaje mi się, że tutaj mam większe możliwości, mimo wszystko. Tu się bardziej rozwijam. Ale jednak chciałabym wrócić. W pewnym momencie, mi się wydaje, że będzie taki etap życia, kiedy będę chciała wrócić do Armenii. (w. 8-im, wywiad z tłumaczem polsko-ormiańskim).

Niektórzy z imigrantów zauważają brak zorganizowanego życia społecznego i kulturalnego wśród ormiańskich migrantów w Polsce, ale zarazem wskazują na przejawy okazjonalnej więzi między wszystkimi Ormianami całej Europy w obliczu ciężkiej sytuacji w kraju rodzinnym, Armenii:

Na przykład, jak teraz, przez chwilę panowała wojna w Armenii, no to bardzo się złączyliśmy tutaj. Był taki ruch ormiański, nagle był, nagle się pojawił, bardzo szybko. I bardzo sprawnie. Cała Europa, wszyscy Ormianie w Europie mieli kontakt i próbowali pomóc. I wtedy to było potrzebne. I wtedy to było dobre. Czyli że, fajnie, że w takich momentach tak nagle możemy się znaleźć, mimo że jesteśmy w różnych krajach i łączyć siły. Ale tak na co dzień, jak nie ma potrzeby, to myślę, że sztuczne spotkania są niepotrzebne. (w. 6-im).

Mimo entuzjazmu dla szerokich kontaktów międzynarodowych i międzykulturowych, za bardzo ważny cel życia w obcym kraju młodzi Ormianie z rodzin migranckich uznają zachowanie ormiańskiej tożsamości: „Przede wszystkim nie zmieniać nazwiska”. Studentka kończąca studia mówi zdecydowanie: „Ciężko jest, nie wiem, co by się musiało stać, żebym mogła totalnie się odciąć od mojego pochodzenia, mojego narodu” (w.6-im). Młody Ormianin opisuje podczas wywiadu interesującą grę w szachy online z chłopakiem o ukraińskim nazwisku, grającym pod flagą Ukrainy, który odezwał się do mojego rozmówcy po ormiańsku i potwierdził, że jest Ormianinem,

choć nie był w stanie prowadzić rozmowy w języku ormiańskim. „język... Język to chyba najważniejsze, moim zdaniem, żeby znali”. Następnie badany wspomina swojego dziadka, który podkreślał, że powinien się ożenić z Ormianką, co już jest przez wnuka podawane w wątpliwość, jego zdaniem nie można się zamykać we własnej narodowości. Właśnie otwarte granice w UE dają jego zdaniem, studenta nauk politycznych, pozytywny efekt – więcej możliwości poznania się młodych osób różnych narodowości.: „Ja też wrócę – mówi inny, 22-letni student – myślę, że chciałbym tam żyć. Po czterdziestce może, jeśli dożyję, to tam chciałbym, nie wiem, coś fajnego w Armenii zrobić...” (w. 3-im). Inni rozmówcy z kolei wskazują na chęć i możliwość wykorzystania wykształcenia i doświadczenia zawodowego zdobytego w innych krajach na rzecz rozwoju Armenii. Młoda Ormianka mówi

To teraz właśnie wszyscy tak bardziej świadomie zaczynają swoje studia, swoje kariery planować i każdy właśnie marzy i dąży do tego, żeby wprowadzić tak jakby nowe technologie, nowe rzeczy w gospodarkę Armenii i żeby właśnie Armenia się rozwijała. (w. 5-im. Wywiad z tłumaczem polsko-ormiańskim).

Większość z młodych Ormian w rozmowie z polskim badaczem deklaruje chęć pozostania na stałe w Polsce, choć w innych częściach rozmowy mówią o pragnieniu powrotu do rodzinnego kraju, gdy tylko stanie się to możliwe ekonomicznie. Wyrażają poczucie zobowiązania wobec Armenii i jasną deklarację powrotu:

Naszym największym problemem chyba są ludzie, kryzys, utrata ludzi, bo wszyscy wyjeżdżają. Bardziej czuję taki obowiązek niż jestem patriotą. Mam żal do Armenii, szkoda mi tego kraju po prostu. Mam wrażenie, że za 50 lat już w tym kraju nie będzie, nie zostanie w ogóle ludzi”. Kiedy badacz wskazuje na walory turystyczne Armenii, odpowiedź brzmi: „No tak, ale właśnie się boję, że za parę lat to będzie takie muzeum po prostu, a nie kraj. (w. 3-im).

5. Zakończenie: Nadzieje i przyszłość Ormian w Polsce w perspektywie Unii Europejskiej

Wpływ wstąpienia Polski do UE na różne sposoby dotyka zasadniczo odmiennych aspektów życia obu zbiorowości ormiańskich i w odmienny sposób jest odbierany i opisywany przez badane osoby. Wraz z przygotowaniem do integracji z UE zmieniały się ramy prawne dotyczące zarówno statusu mniejszości narodowych i etnicznych, jak i sytuacji zamieszkałych w Polsce cudzoziemców. Wstępując do Unii Europejskiej Polska miała już funkcjonujący system uznawania grup etnicznych i narodowych jako mniejszościowe, ale w wyniku wieloletnich prac legislacyjnych dopiero stopniowo budowała szczegółowe prawodawstwo dotyczące najpierw cudzoziemców, a później mniejszości narodowych i etnicznych. Obie ustawy, nie miały bezpośredniego związku z wymogami procesu integracji ze strukturami UE, powstały jednak w klimacie intelektualnym i emocjonalnym

otwierania się na świat wartości i norm reprezentowany przez kraje UE. Aspekt kulturowy czerpiący inspirację z wzorów UE opartych na tolerancji i akceptacji wszelakiej różnorodności był bardzo istotny. Atmosfera społeczna stąd płynąca sprzyja zachowywaniu i rozwojowi międzykulturowych relacji oraz formowaniu się zjawiska wielokulturowości, jak również rozwojowi społecznych wzorów postaw i współżycia między grupami odmiennymi kulturowo w ramach jednego zróżnicowanego społeczeństwa.

Ponadto na skutek trwającej 10 lat (8 kwietnia 1994 roku Polska oficjalnie złożyła wniosek o członkostwo w UE) procedury umożliwiającej integrację Polski z Unią Europejską pojawiły się wyjątkowo ważne kwestie dotyczące relacji między różnymi społecznościami ormiańskimi w Polsce, w Europie i na świecie. Należą do nich przede wszystkim – proces ukształtowania się zintegrowanej społeczności Ormian z dwóch grup diasporycznych mieszkających w Polsce. Nasuwa się pytanie o szanse i możliwości pełnej integracji kulturowej, społecznej i statusowej, zmierzającej do włączenia ormiańskich imigrantów do ormiańskiej mniejszości narodowej – a więc Ormian nowo przybyłych z niepodległej Armenii ze zbiorowością starej mniejszości, określanej jako Ormianie Polscy. Następuje coraz wyraźniejszy rozwój kontaktów i społecznych związków między ormiańskimi zbiorowościami. Coraz poważniej rozpatrywana jest możliwość dołączenia migrantów po uzyskaniu obywatelstwa polskiego do formalnie uznanej narodowej mniejszości, co dałoby możliwość wspólnego występowania jako podmiot prawny w różnego rodzaju projektach i przedsięwzięciach. Integracja Polski ze wspólnotą krajów Unii Europejskiej stwarza dla Ormian stanowiących mniejszość narodową, jak również niedawnych imigrantów korzystne warunki dla podtrzymania i rozwoju narodowej kultury dzięki ochronie prawnej, a także dzięki dostępnym dotacjom finansowym. W tej atmosferze prowadzone były niedawne negocjacje w sprawie wyznaczenia jako oficjalnego przedstawiciela grupy mniejszościowej przy premierze, osoby pochodzącej z grupy niedawnych imigrantów, już posiadającej polskie obywatelstwo. Jeszcze do niedawna było to niemożliwe. Dzięki aktywności fundacji prowadzonych przez działaczy mniejszościowych następuje zmierzający do integracji obu środowisk rozwój szkolnictwa etnicznego, opartego w dużej mierze na nauczaniu dzieci i młodzieży języka narodowego.

Przemiany społeczeństwa gospodarzy, zachodzące w wyniku procesu integracji z Unią Europejską, oddziałują korzystnie na sytuację obu diaspor ormiańskich. W wyniku zmiany granic państwa po drugiej wojnie światowej Polska, państwo wieloetniczne i wielokulturowe, stała się krajem bardzo monolitycznym etnicznie. Dopiero zmiany, które nastąpiły po rozpadzie ZSRR i zjednoczeniu Niemiec, zaowocowały rozwojem kulturowej różnorodności społeczeństwa polskiego. Temu procesowi sprzyjały następnie kolejne kroki integracji Polski ze światem zachodnim. Zjawiska te przyczyniły się do wyraźnego wzrostu zróżnicowania kulturowego państwa polskiego. Entuzjazm, po latach „wyblakły”, który towarzyszył procesowi integracji ze światem krajów Zachodniej Europy, zawierał aprobatę dla rodzącej się nowej wielokulturowości społeczeństwa polskiego i jej społecznej wartości. Jest to, jak pisze Andrzej Sadowski, element przyspieszający

tempo „inteligentnego rozwoju” (Sadowski 2019: 14–22). Wielokulturowość, czasem określana jako społeczny pluralizm, tworzy warunki intensywnej wymiany doświadczeń, poglądów i wartości, posiadając immanentny walor mobilizacyjny (zob. Dolińska 2011: 22–30; Kymlicka 2009: 439–444). Te przemiany społeczne trzeba traktować jako kontekst pewnego etapu rozwoju obu ormiańskich środowisk diasporycznych. Integracja ormiańskich grup z różnych państw należących do Unii Europejskiej, w tym z Polski, w sprawnie funkcjonującą całość wydaje się coraz bardziej realistyczna.

W warunkach unijnej gospodarki rynkowej wzrasta ekonomiczna operatywność i efektywność działań podejmowanych przez ekonomicznych migrantów z Armenii. Ułatwione kontakty międzynarodowe umożliwiają szybkie i dobrze zorganizowane porozumiewanie się różnych ormiańskich diaspor w krajach europejskich i ich energicznego działania na rzecz Armenii, znajdującej się w trudnej politycznie, gospodarczo i militarnie sytuacji. Kontakty te zbliżają Ormian z Polski do często bogatszych Ormian z krajów UE, którzy sami już osiągnęli zasadniczą stabilność ekonomiczną, pozwalającą na pomoc finansową dla Armenii. Wzmaga to poczucie siły i sprawczości u Ormian zamieszkałych w Polsce, dwóch niezbyt licznych zbiorowości, które jednak odczuwają obowiązek w stosunku do opuszczonej ojczyzny. Młodzi Ormianie z rodzin migranckich z Armenii, wychowani już w Polsce, myśląc o swojej przyszłości wskazują na dostępne dla nich w UE możliwości zdobycia dobrego wykształcenia, a następnie doświadczenia, umiejętności i majątku, co mogłoby być wykorzystane jako wkład w rozwój Armenii, gdyby tam w przyszłości powrócili.

Bibliografia

- Arutiunov, S.A. (2002), The diaspora as a process. *Anthropology & Archeology of Eurasia*, 41(1), 89–96.
- Bloxham D. (2005), *The Great Game Genocide. Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*, Oxford-New York.
- CBOS (2005), *Tożsamość narodowa Polaków oraz postrzeganie mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce – komunikat z badań*, BS/84/2005
- CBOS (2016), *Praca obcokrajowców w Polsce*, Komunikat z badań NR 177/2016
- ÇEVİK-ERSAYDI, B.S. (2011), The Armenian Diaspora and the Need for the „Other”. *Gazi Akademik Bakış*, 5(9), 93–107.
- Clifford, J. (2020). *Varieties of indigenous experience: Diasporas, homelands, sovereignties*. In: *Indigenous experience today* (pp. 197–223). Routledge.
- Cohen R. (2008), *Global Diasporas. An introduction*, London-New York.
- Derlicki, J. (2013), Między diasporą a mniejszością etniczną i narodową. Kilka uwag na marginesie badań nie tylko polonijnych. *Etnografia Polska*, 57(1-2), 63–83.
- Diñanian-Pinkowicz, K. (2023), Nascent narratives of Armenian remembrance: The Armenian genocide reflected in the Armenian-American press. *Ethnicities*, 23(3), 449–474.
- Dolińska K. (2011), *Dwie odsłony wielokulturowości a problem społecznego doświadczania różnicy*, w: Śliz A., Szczepański M. S. (red.), *Wielokulturowość – konflikt czy koegzystencja?* Warszawa: IFiS PAN.

- Dolińska K., Makaro J. (red.), (2021), *Wielokulturowość polskich miast. Teoria, praktyka, polityka*, Kraków: Nomos.
- Ekumenizm.pl (2008), „Jestem Polką / Jestem Polakiem”. *ekumenizm.pl*, 3 stycznia 2008. <https://www.ekumenizm.pl/ekumenizm/jestem-polka-jestem-polakiem/>. (dostęp: 24.05.2024)
- Firlit-Fesnag G., Łotocki Ł. (red.), (2008), *Czym chata bogata...: pomoc dla cudzoziemców poszukujących ochrony w Polsce w świetle badań społeczności i instytucji lokalnych*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Fish, S. (1997), Boutique multiculturalism, or why liberals are incapable of thinking about hate speech. *Critical inquiry*, 23(2), 378–395.
- Friedman J. (2005), Diasporization, *Globalization and Cosmopolitan Discourse*, in: *Homelands and diasporas: holy lands and other places* (140–165). Stanford University Press.
- Grigoryan A., Khachatryan K. (2022), Remittances and emigration intentions: Evidence from Armenia. *International Migration*, 60(6), s. 198–234.
- Graczyk L. (2005), Wędrowanie ku tożsamości. Podróż Ormian polskich w „ponowoczesnych” czasach. *Sprawy Narodowościowe* (27), 185–193.
- Grzegorzówka E. (2013), *Organizacje migranckie w Polsce: Działalność i potrzeby*, Warszawa: Stowarzyszenie Interwencji Prawnej.
- GUS (2023) Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2021, Warszawa.
- GUS 2018 Zezwolenia na pracę cudzoziemców w Polsce w 2017 r. (dostęp: 11.03.2024) <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rynek-pracy/opracowania/zezwolenia-na-prace-cudzoziemcow-w-polsce-w-2017-r-,18,1.html>,
- Haroutyunian S. (2020), Cultural translation and the rediscovery of identity: Case study from the Armenian Diaspora. *DIASPORE*, 12, 307–319.
- Howakimian A. (2006), Instytucjonalno-prawne uregulowania w zakresie zbrodni ludobójstwa, *Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego* nr 44/45.
- Howakimian A. (2006), Instytucjonalno-prawne uregulowania w zakresie zbrodni ludobójstwa, *Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego* nr 44-45, s. 39–42
- Kajumowa A. (2007), Tożsamość narodowa Ormian mieszkających w Polsce, *Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego*, nr 48/49, s. 22–29.
- Król-Mazur R. (2010), *Polscy Ormianie, Polacy ormiańskiego pochodzenia, Ormianie w Polsce – czyli o dylematach i problematyce integracji środowisk ormiańskich*, w: Maciejewska M., Graczyk L. (red.). *Spis podróżny. Polscy Ormianie, Ormianie w Polsce*, s. 17–24
- Kymlicka W. (2009), *Multicultural odysseys: Navigating the new international politics of diversity*. OUP Oxford.
- Kręć P. (2010), *Ormianie w Polsce 1989–2008: Zmarnowany potencjał*. Praca magisterska napisana pod kierunkiem dr Anny Marii Orla-Bukowskiej.
- Levy A., Weingrod A. (2005), *Homelands and diasporas: holy lands and other places*. Stanford University Press.
- Łotocki Ł. (2005), *Mniejszość ormiańska w Polsce. Tożsamość. Ocena społeczeństwa polskiego. Relacje z nowymi migrantami, Raporty Migracyjne*, nr 5. Warszawa: Instytut Polityki Społecznej.
- Machul-Telus B. (2008), Mniejszość ormiańska w Warszawie. *Studia Mazowieckie*, 4(3).
- Markowska-Manista U., Machul-Telus B. (2014), *Wokół edukacji Ormian w Polsce. Współczesne wyzwania i dylematy*, w: Machul-Telus B. (red.), *Monografie Mniejszości Narodowych i Etnicznych w Polsce. Ormianie*, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowa, 177–199.

- Malicka A. (2017), *Status prawny mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce – ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz języku regionalnym. Aktualne problemy ochrony wolności i praw mniejszości w Polsce i na świecie*. Wrocław, 55–78.
- Marciniak T. (2005), Rola kapłana w kształtowaniu tożsamości etnicznej Ormian w Polsce i na Ukrainie. *Kultura i Historia* 8, s. 86.
- Marciniak T., Potoniec K. (2008), *Integracja społeczna oraz strategie przetrwania uchodźców ormiańskich w Polsce w latach 1992–2008*, w: *Uchodźcy: teoria i praktyka*, (red.) I. Czerniejewska, I. Main, Poznań: Stowarzyszenie Jeden Świat, 111–126.
- Martirosyan G. (2019), Wybrane aspekty rozwoju przedsiębiorczości Ormian w Polsce, *Studia i Prace WNEiZ US*, (55), 215–226.
- Nijakowski L., Łodziński S. (2003), *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce: informator 2003*, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Nowicka E., Połec W. (2024), „Starzy Ormianie” i „nowi Ormianie” w Polsce – formy integracji i dane spisu powszechnego, w: Łodziński, S., Dolińska, K., *Mobilizacja etniczności: mniejszociowe społeczności narodowe i etniczne w spisie powszechnym ludności i mieszkań w Polsce w 2021 roku*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, 181–195.
- Ossowski S. (1967), Analiza socjologiczna pojęcia ojczyzny, *Z zagadnień psychologii społecznej*. Warszawa: PWN.
- Oussatcheva M., (2001). *Institutions in diaspora: the case of Armenian community in Russia*. University of Oxford. Transnational Communities Programme.
- PAP 2023. <https://www.pap.pl/aktualnosci/ambasador-rp-w-armenii-dla-pap-polska-jako-trzeci-kraj-na-swiecie-przekazuje-pomoc>, (dostęp: 08.02.2024).
- Payaslian S. (2007), *The History of Armenia from the Origins to the Present*, New York: Macmillan.
- Pęczynski G. (2015), Ormianie w XX wieku. Zarys najważniejszych problemów. *Acta Politica Polonica*, (34), 5–25.
- Pęczynski G. (2019), Ormianie polscy wobec Armenii i diaspory, *Our Europe Ethnography – Ethnology – Anthropology of Culture*, 8, 31–36.
- Piaskowski P. (2005), Kwestia ormiańska w stosunkach międzynarodowych w kontekście schyłku i upadku Imperium Osmańskiego 1878–1923, *Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego*, nr 42–43, s. 20–21.
- Pudło K.M. (2021), Refleksje o Ormianach polskich na marginesie pracy „Ormiańska Polska”. *Lehahayer*, 8, 239–248.
- Sadowski A. (2019), Państwo narodowe a społeczeństwo wielokulturowe, *Nauka*, 3, 41–57.
- Safran W. (1991), Diasporas in modern societies: Myths of homeland and return. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, 1(1), 83–99.
- Stopka K. (2010), *Ormianie*, w: Kopczyński M., Tygielski W., *Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa: Muzeum Historii Polski, Bellona SA, s. 115–133.
- Szymańska-Matusiewicz G. (2012), Abolicja jako element polskiej polityki migracyjnej, *Infos zagadnienia społeczno-gospodarcze* 19(33), 1–4.
- Ternon Y. (2005), *Ormianie: Historia Zapomnianego Ludobójstwa*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Zakrzewska-Dubasowa M. (1990), *Historia Armenii*, Wrocław-Warszawa-Kraków: Ossolineum.
- Zamojski J.E. (2002), Zjawisko historyczne w dobie współczesnej (XX–XXI wiek), *Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*, nr 65, s. 10.